
Milica Kacin-Wohinz

Iz zgodovine podtalnega protifašističnega odpora na Primorskem

»Tajna Organizacija«

Razpust društev v drugi polovici leta 1927 je odvzel slovensko-hrvaški manjšini v Julijski krajini zadnje možnosti javnega izražanja narodnih čustev in zavesti. Sama po sebi se je odpirala izbira: skrivaj gojiti narodno tradicijo pa tudi odpor proti brutalnemu raznarodovanju. Na to alternativo so v letih 1926—27 opozarjali slovenski poslanci v rimskem parlamentu, ko so ugotavljali, da so njihova legalna in lojalna prizadevanja bob ob steno. Ob zadnji spomenici Mussoliniju decembra 1926 je voditelj tržaškega političnega društva Edinost Josip Vilfan opozarjal zunanjega ministra Grandija, da se bo mladina »spozabila«, če po osmih letih popolne vdanosti in lojalnosti on, kot glavni predstavnik narodne manjšine, ne bo ničesar dosegel. Voditelj goriške krščansko-socialne struje Engelbert Besednjak je v govoru v parlamentu maja 1926 napovedal, da se bo zaradi ukinitve izrednih ur slovenskega jezika v šolah, vsaka družina spremenila v šolo in vsi očetje in matere v učitelje. Tako bodo izročali iz generacije v generacijo jezik in narodno zavest. Marca 1927 je prav tam napovedal, da se bodo ljudje upirali in če so zdržali stoletni germanizatorski pritisk, »bodite prepričani, da . . . bomo danes, ko smo postali civiliziran in zavesten narod, prenesli z večjim uspehom tudi breme vaše raznarodovalne politike«.¹

Ni naključje, da se je prav mladina že zelo zgodaj zavedala, da nima izbire in je že od leta 1924 umikala dejavnost v ilegalno. Umikala jo je, da se je izognila policijskemu nadzoru, fašističnim napadom, preiskavam in podobno. E. Škrap nazorno opisuje postopen umik sedeža in sestankov svetoivanskega mladinskega društva iz središča na periferijo in končno na neko podstrešje v okolici Trsta. Vsemladinski tabori Zveze mladinskih društev (ZMD) na Tržaškem in tečajni kongresi akademskega društva Adrija na Goriškem so bili v odročnih podeželskih krajih, v samotnih dolinah ali gorah, kamor so udeleženci prihajali posamično in skrivaj, kakor da gredo na izlet. Edinjaška Zveza prosvetnih dru-

¹ M. Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, Koper 1977, 489, 495, 499.

štev (ZPD) na Goriškem se je z razliko do tržaške Prosvete organizirala po sreanjah — okrajih, katere odbori so koordinirali prireditve in skupne izlete z vidika, da jih bodo tako vzdrževali tudi po razpustu društev. »Srenjski odbori so bili pripravljani za hiter stik z vsemi društvi, za slučaj razpusta, da se za časa reši inventar v zasebne roke.«² Skrivaj so širili slovenske knjige Goriške Matice, ki jo je vodil pisatelj France Bevk in založbe Luč. Založbi sta delovali zakonito, toda oblasti so ovirale razpečevanje in tudi aretirale raznašalce. Prek tajnih poverjenikov, članov društev, so prihajale slovenske knjige v posamezne družine. Po razpustu društev je poverjeniška mreža ostala nedotaknjena in je nadaljevala s širjenjem tudi ilegalne literature.

V Gorici sta Zorko Jelinčič in Albert Rejec v okviru ZPD in Adrije ustanovila leta 1924 dijaško kuhinjo, kjer so revni dijaki dobivali zastoj hrano in bivališče. Kuhinja je ilegalno delovala še po razpustu društev do leta 1930. O njej je bilo mnogo govora na poznejšem tržaškem procesu. Preiskovalci so jo uvrstili med legalna jedra odpornišтва, češ, da sta Jelinčič in Rejec dijake podkupovala za ilegalno delo. Kuhinja je bila najprej v stavbi na ulici Sv. Ivana, kjer so imele sedež goriške liberalno-narodnjaške organizacije, po razpustu društev so jo dislocirali k zasebnim družinam. Gostila je od 10 do 15 dijakov, za katere je Rejec iz društvenih fondov plačeval oskrbnino, hrano pa so večinom dajali kmetje zastoj. Med oskrbovanci kuhinje so bili znani poznejši aktivni člani ilegalne organizacije, ki so se tudi znašli na tržaškem procesu, med njimi Slavko Bevk, Ciril Kosmač, Anton Rutar, Andrej Manfreda, Srečko Logar, Franc Fortunat pa tudi nekateri komunisti, ki jih je v oskrbo priporočila Fanica Obid: Viktor Krašna, Dušan in Milan Hreščak.³

Ko je že grozil razpust društev, se je pojavila misel, da bi npr. celotno Zvezo mladinskih društev v Trstu vključili v eno izmed možnih organizacij, ki so imele perspektivo, da se v državnem italijanskem okviru obdržijo. To so bili skavti. A. Šavli se spominja, da se je avgusta 1927 o tem posvetoval v Ljubljani, vendar se je pokazalo, da statut skavtske organizacije za Slovence v Italiji ni bil sprejemljiv. Drugi člen je namreč določal »zvestobo kralju in domovini«, to pomeni v primeru Primorcev, italijanskemu kralju in Italiji, kar je pri priči odvrnilo pobudnike od zamisli.⁴ Sicer pa so bili tudi skavti, kot avtonomna organizacija v Italiji, razpuščeni.

Septembra so se sestali na Pleši na Nanosu voditelji ZPD in ZMD: Albert Rejec in Zorko Jelinčič iz Gorice, Jože Dekleva, Dorče Sarđoč in Andrej Šavli iz Trsta ter Jože Vadnjal s Pivškega. Udeleženci različno datirajo ta sestanek, ki ga proglašajo za ustanovni sestanek ilegalne narodnjaške organizacije. Jelinčič pravi: »tja k sredini leta 1927«,⁵ drugje postavlja datum v začetek oktobra, udeleženci pa da so bili »izključno izraziti zastopniki mladinskih bolj radikalnih

² Z. Jelinčič, Spomini, rokopis v IZDG.

³ Archivio Centrale della Stato, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari Generali e riservati (cit. AGR), 1930—31, b. 4.

⁴ Pogovor M. Kacin-Wohinz z Andrejem Šavlijem 15. 5. 1984 (cit. Šavli, Pogovor), rokopis v IZDG, str. 8.

⁵ Z. Jelinčič, Primorska mladina in TIGR pod fašizmom, Koledar Gregorčičeve založbe, Trst 1947, str. 56—68.

demokratskih in k revolucionarnim težnjam nagnjenih organizacij«. ⁶ Enako postavlja Sardoč sestanek v jesen 1927 in ga imenuje »znani tako imenovani tigrovski sestanek«. ⁷ Vadnjal pa se ne spominja, zdi se mu celo, da je bil leta 1926. Najbolj utemeljen se zdi podatek Andreja Šavlija, in sicer sredi septembra, kar sklepa glede na potovanja, ki jih je tisti čas opravljajl. ⁸ Ker je bila ZMD razpuščena šele konec septembra, je torej verjetno do sestanka prišlo na predvečer razpusta.

Glede udeležencev je v spominskih zapiskih starejšega datuma dosledno izpuščen Andrej Šavli, tajnik ZMD. Šele njegovo lastno pričevanje popravilja to pomanjkljivost. Značilno je, da je na sestanek prišel tudi Vadnjal, voditelj ilegalnih skupin s Pivškega, ki so delovale že od 1924. leta, kar pomeni, da so bili goriški in tržaški mladinski voditelji že prej v stiku s temi skupinami. Povabil naj bi ga Rejec ali pa Sardoč, ki je bil kot občasni zobozdravnik v Postojni gotovo v stiku s tamkajšnjimi prvimi ilegalnimi borci in tudi z Orjuno. Sicer pa je bila večina udeležencev nanoškega sestanka že leta 1925 na sestanku z Orjuno v Ljubljani, kar dokazuje, da so drug za drugega vedeli, predvsem pa, da so se že dve leti prej pripravljali na solidnejšo organizacijo.

Kaj je potemtakem pomenil nanoški sestanek? Doslej je veljal, na osnovi mnogih spominskih prispevkov, kot ustanovni sestanek TIGR. Zdaj vemo, da je organizacija s tem imenom obstajala že v letih 1924—26. Čeprav ni zaživela in so njeni voditelji vsi po vrsti emigrirali, je gotovo zapustila sledove. Vemo pa tudi, da je organizacija brez naslova obstajala na Pivškem in da je bila povezana tako s prvim TIGROM v Trstu kot z Orjuno. Rutar trdi, da je tudi na Tolminskem že od 1926 obstajala organizacija s celicami, javko in kanalom čez mejo. Po njegovih podatkih so se na obmejnem območju od Podbrda do Idrije že 1926 in 1927 sestajali organizatorji ilegalne dejavnosti, vodje celic, z Jelinčičem in Rejcem. ⁹ Zato se lahko vprašamo, ali je z nanoškim sestankom res nastala neka nova organizacija, ali pa je šlo samo za povezavo že obstoječih, za nadaljevanje prvega poskusa in za razširitev na vse ozemlje Julijske krajine?

Odgovor na ta vprašanja bi našli v vsebini sestanka, vendar so tudi o tem razlage zelo različne. Jelinčič pravi, da so bili na sestanku na lastno pest in odgovornost, »ker je pač morala biti nova tajna organizacija na čisto drugačnih osnovah. Pred seboj smo imeli predvsem dve nalogi... Skrbeti je bilo treba za politično obveščanje in organizacijo za borbo proti odpadništvu in fašizaciji. V ta namen smo sklenili osnovati tajno krajevno organizacijo, sestavljeno iz propagandističnih celic.« Druga, težja naloga je bila »vsemu svetu pokazati naš protest« proti poitalijančevanju, »ki bi se tudi našemu ljudstvu globoko vtisnil v zavest«. V ta namen naj bi pripravili posebno organizacijo »za istočasen požig čimvečjega števila šol — potujčevalnic«. Bistvo razgovora je torej zadevalo obliko organizacije, »ki bi se morala opirati predvsem na mlade, resne in pogumne ljudi, ki pa bi že morali opraviti vojaško službo predvsem zaradi

⁶ Z. Jelinčič, Ob 30-letnici strelav v Bazovici, Jadranski koledar, Trst 1960, str. 45—54.

⁷ D. Sardoč, Tigrova sled, ZTT Trst 1983, str. 55.

⁸ Jožko Humar, Razgovor z Andrejem Šavlijem o nastanku organizacije TIGR, Primorska srečanja, (cit. Šavli, Srečanja), 1984, št. 49.

⁹ T. Rutar, Kratak pregled delovanja ilegalne organizacije TIGR na Tolminskem, 1927—1940, Tolminski zbornik 1975, Tolmin, str. 315—361.

ohranitve tajnosti«, ne samo pred oblastmi, marveč tudi »proti Edinosti, ki bi nas hotela omejevati s svojimi legalističnimi tendencami«. V vsaki vasi je bil predviden zaupnik, ki ne bi bil »vezan po družinskih prilikah«, ob njem še dva sodelavca, ki ne bi imela zvez z vodstvom navzgor in ne z drugimi celicami. »Za politično usmerjanje bi organizacija poskrbela za primeren tisk, za posebno glasilo in letake.«¹⁰

Sardoč je glede Nanosa v svoji knjigi izredno skop: »Sklenili smo, da bomo skupaj ilegalno delali... Na sestanku sem dobil še razne naloge, ki pa se jih ne spleča omenjati, ker sem bil kmalu potem aretiran... Sklenili smo, da se bomo o vseh naših dejanjih pogovorili in da bomo vse akcije skupno izpeljali.«¹¹ V razgovoru z avtorico pa potrjuje sklep o požigu šol v »velikem stilu«, in sicer 25 do 30 šol naj bi požgali v eni sami noči. Glede organiziranosti pa pravi, da je bila že pred Nanosom, zato je bil sestanek posvečen predvsem akcijskemu programu.¹²

Šavli pravi, da niso bile v prvi vrsti načrtovane akcije, na Pivškem so jih namreč že izvajali, pač pa na splošno o boju proti fašizmu in o organiziranosti. »Sklenili smo, da bomo začeli izdajati tajno glasilo... a za razpečavanje... moramo postaviti poverjenike po vaseh. Beseda je tekla o vzdrževanju tajnih zvez s somišljeniki v Jugoslaviji in o organiziranju vodnikov za ilegalne prehode čez mejo... Dotaknili smo se tudi perečega vprašanja izseljevanja... Naš končni cilj je bil izseljevanje čimbolj omejiti.« Težišče diskusije je bilo na strukturi organizacije, na mreži, oblikah povezovanja in metodah dela, da bi bila organizacija kar najbolj varna pred policijo. Temeljna organizacijska oblika naj bi bila trojka. »Sestanek na Nanosu pomeni... strnitev, okrepitev, posplošitev in enotno vodstvo ilegalne dejavnosti za narodni obstoj.« Govorili so tudi o šolanju otrok in sklenili nadaljevati slovensko šolo v družini, za kar je bil zadolžen Šavli kot šolnik.¹³ Podobno piše Vadnjal: »Na tem sestanku so bile utrjene organizacijske forme po raznih področjih.« Po njegovem spominu je razprava potekala svojevrstno, ker so bili navzoči ljudje različnih nazorov, kar pa jih ni motilo v doseganju enotnega nastopa in ukrepanja. Glede sklepov navaja: 1. »povezava vseh pokrajinskih organizacij v enotno organizacijo« in 2. »da se uveljavi ilegalna dejavnost kot najpomembnejši način odpora povsod, ker ni mogoče z drugimi sredstvi kaj doseči. Zdi se mi, da smo na (sestanku) definitivno potrdili ilegalno borbo, kot sredstvo odpora proti fašizmu za celo Julijsko krajino.«¹⁴

Nimamo pričevanj Rejca in Dekleve, vendar se zgornji podatki več ali manj ujemajo. Značilno pa je, da v gradivu za prvi tržaški proces, ki podrobno rekonstruira potek dogajanj, sestanek na Nanosu ni omenjen, preiskovalci zanj niso nikoli izvedeli. Od udeležencev nanoškega sestanka je bil namreč na procesu le Jelinčič, ki je molčal, drugi so bili že v konfinaciji

¹⁰ Jelinčič, *Ob 30-letnici, Spomini*, str. 82.

¹¹ Sardoč, *Tigrova sled*, str. 55.

¹² Zapisnik razgovora M. Kacin-Wohinz z dr. Dorčetom Sardočem, v Gorici 18. 2. 1978, rokopis v IZDG.

¹³ Šavli, *Srečanja, Razgovor*.

¹⁴ J. Vadnjal, *Uspomene na borbu protiv fašizma na Pivki u periodu od 1918 godine do 1930 godine*, rokopis, str. 4, *Spomini na leta v okupiranem Primorju*, rokopis, str. 26—27.

ali emigraciji. Nanoški sestanek ni bil nekaj popolnoma novega ali izvirnega, tako organizacija kot akcije in povezave so, kot smo videli, že obstajale. Novo je bilo poenotenje organizacije z enotnim vodstvom za vso deželo, struktura organizacije s trojkami in piramidno povezanostjo, načrti požigov glavnih centrov potujčevanja — šol, vrtcev, kot demonstracija, za katero bo zvedel svet in se bo vstisnila v zavest ljudi, propaganda za preprečitev fašizacije.

Poznejša policijska preiskava je ugotovila, da statuta goriške organizacije niso našli, vendar je bil ugotovljen njen namen: z vsemi sredstvi se boriti proti fašizmu, propagirati obvezno učenje slovenščine v družinah, preprečevati pristopanje mladine v fašistične organizacije, v vseh pogledih delovati za osvoboditev Primorske izpod tujega jarma. Še drug namen organizacije (tudi tržaške) je odkrila policijska preiskava: »V slučaju revolucije v Italiji ali mobilizacije, ustvariti zmedo v Julijski krajini z vsemi sredstvi, vključno s terorističnimi atentati, z namenom ovirati gibanje (italijanske op. av.) vojske«. V primeru vojne med Italijo in Jugoslavijo organizirati in voditi »gverilo za hrbtno italijanske vojske, s sabotajami ovirati njeno napredovanje.«¹⁵

V zadnjem času se pojavljajo polemike o imenu organizacije. Po Jelinčiču, Vadnjalu pa tudi Sarđoču je bilo sprejeto ime TIGR, ki je sestavljeno iz začetnic mest: Trst, Istra, Gorica, Reka že na sestanku na Nanosu. Sarđoč je to v nekem pismu Žerjalu zanimal, Šavli pa trdi, da so sicer o imenu govorili, ker je on omenil primer naslova časopisa istrskih dijakov v Karlovcu, in sicer TIMOR, kar pomeni »Tužno Istru moraju osloboditi rodjaci«. »Tedad je nekdo predlagal, če se ne motim, je bil to Rejec, naj bi nova organizacija imela ime TIGR.«¹⁶ Drago Žerjal, soustanovitelj tržaške Borbe, o kateri bo posebej govor, odločno zanika, da bi bilo ime TIGR že tedaj v rabi. Trdi, da ga je razširil Rejec potem, ko je od spomladi 1929 že živel v emigraciji v Jugoslaviji (odtlej je bil v Sloveniji tudi Žerjal) kot nadomestilo za isto leto ukinjeno Orjuno. Po tej logiki so orjunaši, zlasti Primorci, avtomatično postali tigrovci.¹⁷ To potrjuje tudi znana gverilca, ki sta še v tridesetih letih prihajala redno na Primorsko, Tone Cernač in nekdanji orjunaš Filip Kosec.¹⁸ Zmešnjavo vnaša Alojz Zidar, ki je pripadal organizaciji šele v tridesetih letih. On pravi, da sprva organizacija ni imela imena, ime TIGR si je nadela, ko se je postopoma čistil njen program, predlagal naj bi ga prof. Filip Peric, urednik Edinosti, medtem ko naj bi slikar Ljubo Ravnikar risal za naslov časopisa Svoboda tigre, ki trga verigo.¹⁹ Res je obratno, ime TIGR je nosila že prva, tržaška organizacija. To potrjuje tudi T. Rutar, ko pravi, da se je na Goriškem organizacija imenovala zgolj »tajna organizacija«, da pa so vsaj nekateri vedeli za kratico TIGR, »ki jo je sestavil na nekem sestanku tigrovcev v Trstu glavni urednik dnevnika Edinost prof. Franjo Peric leta 1925.«²⁰

Pa pogledjmo, kaj najdemo o tem v primarnih virih. V italijanskih policijskih dokumentih najdemo prvič ime TGR (Trst, Gorica, Reka) 26. novembra 1927.

¹⁵ AGR, 1930—31, b. 3.

¹⁶ A. Šavli, Srečanja.

¹⁷ Pogovor M. Kacin-Wohinz z Dragom Žerjalom, Koper 20. 1. 1984, rokopis v IZDG (cit. Žerjal, Pogovor).

¹⁸ Zapiski v zapuščini Č. Šinkova, A IZDG.

¹⁹ A. Zidar, TIGR in NOV, TV 15, 20, VIII. 1968.

²⁰ T. Rutar, Kratak pregled, str. 333.

Gre za poročilo konfidenta, ki to ime pripisuje Orjuni v Julijski krajini, torej prvi Gabrščkovi podtalni organizaciji iz let 1924—26.²¹ »Izvršilni odbor kraške sekcije T. I. G. R.« je podpis na grozilnem pismu poslanem med 29. avgustom in 5. septembrom 1928 sežanskim podpisnikom vdanostne izjave Mussoliniju.²² Ivan Regent je poročal vodstvu KPI v Parizu februarja 1930 o organizaciji, ki se je ustanovila z združitvijo pokrajinskih ilegalnih skupin pod naslovom TIGOR. Toda ta naslov je tolmačil kot: »Tržaško-istrska-goriška organizacija«.²³

Policijska in sodna preiskava o organizaciji, odkriti leta 1930, sta ugotovili, da je na Goriškem obstajala »Organizacija« ali »Naša organizacija«, tako so jo namreč imenovali njeni pripadniki. Le v zaslišanju Bidovca je podatek, da je vedel za TGR, o čemer naj bi se Tržačani pogovarjali, vendar so menili, da je TGR v Ljubljani, tako kot sta bila ORJEM in TOPJ²⁴ — Teroristična organizacija primorskih Jugoslovanov, ki pa najbrž pod tem imenom ni nikoli obstajala. Značilno je, da v italijanskih dokumentih tudi v tridesetih letih, ki vsebujejo na tisoče podatkov o iredentističnem gibanju, kratico TIGR prav redko kdaj najdemo. To pa seveda ne pomeni, da TIGR ni obstajal. O njem najbolje priča ilegalni časopis Svoboda, ki po letu 1930 nosi v naslovu izdajatelja: »Revolucionarna organizacija TIGR« in v podpisih proglasov »CK TIGR«. V drugi številki Svobode iz leta 1933 je članek z naslovom »Ob petletnici revolucionarnega delovanja združene revolucionarne organizacije Julijske krajine TIGR«, kar pomeni, da se je njeno delovanje štel od leta 1928, in da so jo krstili TIGR. Verjeti kaže Jelinčiču, ki v opombi teksta, objavljenega leta 1960, pravi: »V začetku in še v dobi največje dejavnosti ji sploh nismo dajali nobenega imena, oziroma smo jo imenovali kar kratko le 'Organizacija'... Pozneje, vendar še preden je Rejec zbežal, sva to ime (TIGR op. av.) uporabila prvič, menda v nekem anonimnem pismu. (Očitno gre za že omenjeno grozilno pismo iz začetka septembra 1928.) Vendar pa bi to lahko povezali tudi s časom poprej, npr. s prepoznavno številko ,4', ki smo jo dali vpisati članom naše organizacije na sliko osebne izkaznice... za medsebojno prepoznavanje... Številka ,4' se je nanašala na začetnice imen...: Trst, Istra, Goriška, Reka.«²⁵ Ta podatek, ki je kdove zakaj omenjen le v opombi, potrjuje Rejec, od katerega žal nimamo podrobnejših opisov razvoja organizacije, ki jo je vodil, temveč le fragmente. Pravi, da za ime TIGR praktično njegovi člani niso vedeli, ker se je razširilo šele po aretacijah leta 1930 iz Slovenije prek Pivškega. Po letu 1930 pa je bilo v uporabi le v ožjem krogu, nakar so ga začeli opuščati zaradi njegovega romantičnega prizvoka, ki ni več ustrezal razširjenim protifašističnim koncepcijam organizacije.²⁶

O obstoju TIGRA torej ne gre dvomiti, predvsem pa kaže na kontinuiteto s TIGR iz prve faze, iz 1924. leta, ki je gotovo ostalo marsikomu v spominu.

²¹ AGR, GI, b. 17.

²² Il Piccolo, 3. IX. 1930.

²³ Dokument je objavljen v M. Kacin-Wohinz, *Appunti sul movimento antifascista sloveno della Venezia Giulia*, Quaderni, vol. II, Rovigno 1972.

²⁴ Archivio Storico del Ministero degli Esteri, Affari politici, Jugoslavia (cit. ASME, Jug.) 1930, b. 10.

²⁵ Z. Jelinčič, *Ob 30-letnici*.

²⁶ Zapiski A. Rejca v Arhivu Republiškega sekretariata za notranje zadeve, A 149571—149574, 0006000 (cit. Rejec, ARSNZ); Pivka med dvema vojnama, nepodpisan rokopis — najbrž Rejčev — v zapuščini C. Šinkovca.

Pojem je veljal bolj za gverilce, ki so čez mejo prihajali na akcije v Julijsko krajino, kot za domačine, a se je zasidral v spomin, tudi prek časopisa Svoboda, do take mere, da prav vsi preživeli v spominih pišejo samo o TIGR, razen za dobo 1927—1930, ko je obstajala tudi posebna tržaška veja »Borba«.

»Tajna organizacija Borba«

V istem času in neodvisno od sestanka na Nanosu se je v Trstu osnovala druga ilegalna organizacija iz vrst Zveze mladinskih društev. O njej pišeta dva pobudnika, Vekoslav Španger, ki je že leta 1947 objavil krajši zapis, pozneje pa knjigo in Drago Žerjal v obsežnih spominih in v intervjuju z avtorico. Po razpustu ZMD, torej po 30. septembru 1927, je odbor (Jože Dekleva, Dorče Sardoč, Andrej Šavli) sklical predsednike in tajnike vseh mladinskih društev na sestanek v nekem gozdičku pri Rocolu. In če je bil sestanek na Nanosu sredi septembra, je očitno, da je bil ta sestanek razpuščene ZMD njegova neposredna posledica. Vendar na tržaškem sestanku ni bilo govora niti o ilegalni organizaciji niti o akcijah. Obravnavali so nov položaj in možnosti za nadaljevanje društvenega življenja. Večina se je zavzemala za pasivni odpor, za propagando, širjenje knjig, za izlete in družabna srečanja, le ideja o izdaji lastnega ilegalnega časopisa je identična s sklepom na Nanosu.

Konkretnejših sklepov sestanek ni sprejel, s čimer niso bili zadovoljni nekateri radikalneje usmerjeni mladinci. Že na poti s sestanka je Španger, po lastnih podatkih, nagovoril Šavlija, da se morajo drugače pripraviti na odpor, nakar sta začela pripravljati osnutek pravil prave organizacije. Medtem je pristopil Drago Žerjal, očitno na lastno pobudo in pritegnil še Frana Marušiča in Zvonimira Miloša. Sledil je sestanek na domu Miloša, katerega bi se morala udeležiti tudi Šavli in Dekleva, a sta zaradi kompromitiranosti izostala. Datum tega sestanka, ki se šteje za ustanovni sestanek tržaške tajne organizacije, ni znan. Po prvih Špangerjevih podatkih iz leta 1947 naj bi bil v začetku leta 1928, potem, ko je že izšla prva številka ilegalne Borbe in potem, ko je že zagorela prva šola na Proseku.²⁷ V poznejših spisih istega in Draga Žerjala pa že konec oktobra 1927²⁸

Na prvem sestanku so se dogovorili o organizaciji, ki bi delovala po natančnih pravilih, na drugem sestanku so ta pravila že sprejeli, izdelala sta jih Španger in Marušič na osnovi osnutka, pri katerem je sodeloval Šavli. Pravila so dopolnjevali postopoma in za snujočo se organizacijo so v začetku leta 1928 izbrali ime Borba, tako kot se je imenoval ilegalni časopis, katerega prvo številko so izdali udeleženci nanoškega sestanka konec decembra 1927.

Cilj in namen organizacije je bil »brezkompromisna borba proti fašizmu ter za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji. Borba naj se izvaja proti fašizmu in njegovim ustanovam z vsemi možnimi sredstvi do končnega strmoglavljenja fašizma.«²⁹ Po poznejši obtožnici pa naj bi bil cilj organizacije ohranjati narodno zavest, širiti slovensko kulturo, preprečiti širjenje italijanskih

²⁷ V. Španger, Prvi borci za svobodo, Koledar Gregorčičeve založbe, Trst 1947, str. 17—26.

²⁸ V. Španger, Bazoviški spomenik, Trst 1965; D. Žerjal, Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov, (NRG), rokopis v IZDG.

²⁹ V. Španger, Bazoviški spomenik, str. 43.

čustev, boj proti fašistični diktaturi.³⁰ V pravilih je področje delovanja tajne organizacije Borba (TOB) obsegalo celo Julijsko krajino, vendar podrobnejša teritorialna razdelitev na srenje ni segla na Goriško. Srenje so sestavljale celice, ki so se delile na trojke. Člani TOB so se razlikovali, eni so bili aktivni, drugi pasivni. Prvi so bili določeni za akcije in za organiziranje, drugi za širjenje propagande, a o organizaciji niso smeli ničesar vedeti. Med aktivne člane so bili sprejeti le samski moškega spola, pogoj za sprejem pa je bila akcija. Organizacijo je vodil glavni odbor iz petih članov, ki so bili istočasno načelniki srenj. Poleg odobravanja akcij in sprejema novih članov je odbor imel nalogo povezovati se »z antifašističnimi silami, kjerkoli se te nahajajo«. Načelniki srenj so določali načelnike celic, le-ti pa voditelje trojk. Vsakdo je smel poznati le svojega neposrednega načelnika. Pasivni člani so smeli biti povezani samo s tistim aktivnim članom, ki jim je dajal navodila za delo. Ker je bil pogoj za sprejem med aktivne člane opravljena akcija, so si tudi pobudniki organizacije V. Španger, D. Žerjal, F. Marušič, Z. Miloš, naložili to dolžnost.³¹

Spominski podatki ustanoviteljev TOB kategorično trdijo, da je TOB nastala docela samoiniciativno in da je bila popolnoma neodvisna od organizacije, ki se je razvila na osnovi nanoškega sestanka. Vendar, če je bil med prvimi iniciatorji in sestavljalci pravil Šavli, je očitno, da pravila niso bila brez vpliva nanoških sklepov. Prav tako ne prvi širši sestanek razpuščene ZMD, ki ga je vodil Dekleva in na katerem so bili navzoči vsi štirje iniciatorji TOB. Poleg tega je že obstajal vzgled s Pivškega, kjer sicer organiziranost ni bila precizirana, pač pa aktivnost. Dejstvo je, da sta obe organizaciji imeli enako organizacijsko strukturo — srenje, celice, trojke — in enake pogoje za aktivne člane — samski, moški, z odsluženim vojaškim rokom. Iz prvih Špangerjevih spominov, ki jih moremo jemati kot prvi vir, je razvidno, da mu je Šavli, ki je medtem, ko se je snovala TOB, odšel na Tolminsko, pisno sporočil imena oseb iz Gorice in Pivke, s katerimi naj bi se TOB povezala: Rejec, Jelinčič, Majnik, Vadnjal.³² To zvezo je res vzdrževal sam Španger ves čas obstoja TOB. Vprašanje pa je, kakšno vlogo sta imela Dekleva in Sarđoč, udeleženca nanoškega sestanka. Pri ustanovitvi TOB nista sodelovala, pa tudi ne v njenem delovanju. Povezana pa sta bila z Gorico, vendar sta bila že sredi leta 1928 aretirana in konfinirana. Dandanes se Žerjal z grenkobo spominja, da najbolj radikalnih mladincev nihče ni povabil na Nanos in da voditelji ZMD, navzoči na nanoškem sestanku, niso ničesar organizirali, vodstvo TOB jih je imelo le za reprezentante, za stike z drugimi organizacijami, ker so bili pač znani politični delavci.³³

Iz povedanega lahko sklepamo, da je tržaška organizacija res nastala spontano, od spodaj, na pobudo najbolj radikalnih predsednikov posameznih mladinskih društev, medtem ko je bil nanoški sestanek sestanek voditeljev ZPD in ZMD, sestanek, ki je dal idejo in nakazal organiziranost, kar so ustanovitelji TOB tudi konkretizirali. Če so ravnali na svojo roko, je bilo tistemu vodstvu, ki se je osnovalo na Nanosu, za vso Julijsko krajino treba le sprejeti dejstvo.

³⁰ AGR, 1930—31, b. 3.

³¹ V. Španger, Bazoviški spomenik, str. 43—45; Žerjal, NRG, str. 16. Original Pravitel ni znan, citira jih Španger s pripombo, da poškodovane pasuse dopolnjuje po spominu.

³² V. Španger, Prvi borci.

³³ D. Žerjal, Pogovor.

Od kod pa je prišla ideja o organizacijski strukturi? ZPD na Goriškem je že pred ilegalno imela sistem srenj, očitno po vzgledu Sokola ali Orjune. Celice so po soglasnem zatrjevanju spominopiscev prevzete iz strukture KPI, ki je bila že od 1926 v popolni ilegali. Trojke pa so najbrž prevzeli po zgledu gverilcev, oz. orjunašev, rekli so jim tudi »komiti«, ki so praviloma v troje prihajali čez mejo in opravljali akcije v Italiji. Udeleženci nanoškega sestanka so bili izurjeni organizatorji, politični delavci, a tudi kompromitirani pri italijanskih oblasteh. Organizatorji TOB so bili mlajši, neizkušeni mladeniči med dvajsetim in štiriindvajsetim letom. Ker niso bili kompromitirani, so bili tudi pogumnejši in drznejši.

Iz razvoja organizacij in njenega delovanja je izvidno, da se je organizacija, ki je nastala na Nanosu, dejansko omejila na Goriško, medtem ko je TOB po svoje delovala v tržaški pokrajini in se pozneje razširila tudi na osrednjo Istro. K TOB se je kmalu priključila organizacija na Postojnsko-pivškem z Vadnjalom, ki je bil sicer udeleženec nanoškega sestanka. Čeprav sta obstajala dva vodilna ali glavna odbora, eden v Trstu drugi v Gorici, je imel očitno goriški večje kompetence. Pomembnejših sestankov so se recipročno udeleževali predstavniki enega ali drugega odbora. Iz obtožnice je razvidno, da je tržaški odbor obveščal goriško vodstvo o svojih namerah, ker je bil le-ta politično zrejši.³⁴ Goriško vodstvo je skrbelo tudi za izdajo ilegalnega lista Borba in pozneje Svoboda ter drugega propagandnega gradiva, zlasti za letake. To gradivo je bilo skupno obema organizacijama. Tudi razpoznavni znak med aktivnimi člani na Goriškem in Tržaškem je bil enak: številka 4, vpisana na osebni izkaznici, ustno geslo pa se je glasilo: »Štiri — svobodni«. Številka pomeni štiri mesta, katerih začetnice tvorijo ime TIGR. »Da je bila ena sama organizacija, vključujoča Goriško-Tržaško in Istro, o tem ni nihče dvomil,« piše Jelinčič v Spominih, ko opisuje ključna vprašanja, obravnavana v preiskavi in na sodnem procesu. »Znani so bili skupni sestanki, povezava s tiskom, odborov itd. . . Enako niso dvomili, . . . da je vsaka pokrajina imela svoje avtonomno vodstvo, da je vsak odbor odločal o svojih akcijah, toda moral je dobiti privolitev osrednjega odbora v Gorici. Zaradi začetne pobude in ker je bilo tu več intelektualcev . . . so smatrali goriški odbor, tudi zaradi povezave z inozemstvom — za osrednji, vodilni.«³⁵

Popolnoma zanika enotnost Drago Žerjal, kakor zanika tudi naslov TIGR, ne samo za skupno, marveč tudi za goriško organizacijo. Vendar temelji njegovo pričevanje le na obtožnici, ki v drugem delu res obravnava organizacijo ločeno, na različnih pogojih za vstop v organizacijo in na različni aktivnosti. Ob tem dokazovanju pa Žerjal spregleda vse tisto, kar je organizaciji povezovalo in jima dajalo pečat enovitosti.

Obstajala je enotnost glede namena, cilja, organizacijske strukture in metode dela. Toda delovanje obeh vej je bilo različno in avtonomno, pogojeno z različnimi okoliščinami in stopnjo organiziranosti. Tržaška organizacija je bila izrazito akcijska, goriška predvsem propagandna in obveščevalna. Medtem ko je aktivni član TOB moral najprej izvršiti akcijo, da je bil sprejet, so bile

³⁴ AGR, 1930—31, b. 3.

³⁵ Z. Jelinčič, Spomini, str. 123.

na Goriškem vezi bolj ohlapne. Prisega, ki jo omenja obtožnica, da je veljala za goriško organizacijo, pa je očitno veljala le za tiste, ki so bili povezani z Orjuno: »Na svojo čast in na čast svoje družine prisegam pred bogom, da bom storil vse za osvoboditev Julijske krajine in za njeno priključitev k Jugoslaviji.«³⁶ Nedvomno pa se je organizacija tako na Goriškem kot na Tržaškem postopoma izpopolnjevala in nedvomno je tudi, da se je marsikaj v poznejših spominih izkrivilo, časovno prestavilo ali zameglilo.

Italijanske policijske oblasti so zaznale nastajanje nečesa novega. Za to so poskrbeli konfidenti, katerih poročila so v ohranjenih policijskih fondih. Vendar še tako dobro nastavljeni konfidenti dve leti niso prodrli do bistva, do pravih organizatorjev, ki jih je razkrila šele preiskava aretirancev v začetku leta 1930. Za drugo polovico leta 1927 razberemo iz konfidentskih poročil, da se v Trstu snuje ilegalna organizacija kot primorski del Orjune. Snovali naj bi jo znani slovenski iredentisti na sestankih v kavarni Stazione, imenovala naj bi se »Zveza iredentistov« (Lega degli irredentisti). Med imeni, ki jih navajajo poročila, so osebe, katere je policija že prej nadzorovala: Albert Koruza, Milan Zadnik, Jože Dekleva, A. Ekar, Karel Širok, Dorče Sardoč, dr. Goljevšček, dr. Pertot, prof. Kosovel. Posebej je rečeno, da znani Roman Pahor ne namerava pristopiti v to Zvezo, ker je demokratskega prepričanja. V bistvu naj bi bila ta Zveza predvsem opozicija tedaj še obstoječemu političnemu društvu Edinost, ki si je še po ukinitvi društev prizadevalo legalno braniti narodno manjšino, čeprav razen dveh poslancev v parlamentu in časopisa Edinost, praktično ni imelo ničesar več. Tudi poslanca ter časopis so bili v zadnjem letu obstoja (do konca 1928) zgolj fiktivni. Iz istih konfidentskih poročil vzemo, da so o teh vprašanih razpravljali tržaški delegati na kongresu Orjune decembra 1927 v Ljubljani in prosili za pomoč jugoslovanske nacionalistične organizacije snujočemu se ilegalnemu odporu na Primorskem. Glede že omenjene Zveze iredentistov je v poročilih rečeno še, da je imel prof. Filip Peric, ravnatelj časopisa Edinost, nalogo sestaviti statut in v Zvezo vključiti le neoporečne in neuklonljive mladince iz ZMD, kateri bi bili organizirani v obliki stotnij (centurie), vendar naj bi mladinci odklanjali vstop. Po istih poročilih naj bi vladala številna nasprotja med samimi snovatelji Zveze, zlasti študenti naj bi nasprotovali starejšim in snovali lastno organizacijo.³⁷ Še eno organizacijo je zaznala fašistična policija, in sicer leta 1929 pod imenom TOPJ, kar pomeni Teritorialna (morda teroristična) organizacija primorskih Jugoslovanov. Podpisana je bila na nekem grozilnem pismu Mussoliniju. Vendar o njen ni nikakršnih podatkov, očitno je šlo za »Tajno organizacijo« oziroma »Borbo«.

Nimamo virov, da bi preverili konfidentska poročila. Kljub temu navedenih podatkov ne gre zavreči kot popolnoma izmišljenih. Tako, kakor so snovali organizacijo na Nanosu in na Milošovem domu, je najbrž še marsikatera skupina načrtovala, ali se vsaj v tem smislu pogovarjala. Toda le dve sta načrtovanje tudi realizirali in se dve leti in pol razvijali, ne nazadnje zato, ker ju konfidenti niso poznali. Navedeni podatki pričajo, da je med mladimi ljudmi po razpustu društev vrelo, pa tudi, da so vedeli in soglašali s tistimi načrti za

³⁶ AGR, 1930—31, b. 3.

³⁷ Archivio Centrale della Stato, Direzione Generale della Pubblico Sicurezza, Divisione Polizia Politica (cit. PS Dv. PP), 1927—32, b. 3.

ilegalo, ki jih je začel Gabršček in s tistimi konkretnimi akcijami na Pivškem, ki so se začele leta 1924.

O dejavnostih obeh vej organizacije je bilo že veliko zapisanega. Obtožnica proti osemindesetim aktivistom članom, večinoma prijetih leta 1930, je uvodoma ugotavljala: »Slovansko govoreči državljani Julijske krajine so s številnimi sredstvi, ki so prihajala izza meje, delovali proti Italiji z ilegalnim širjenjem slovanskega tiska . . ., s požigi italijanskih šol, z umori italijanski domovini najbolj vdanih drugorodcev, s terorističnimi dejanji zoper posameznike in zoper vojaške in javne objekte, z ropi, vohunskimi in drugimi zločinskimi dejanji. V zadnjih štirih letih je bilo v Julijski krajini storjenih 99 tovrstnih zločinov . . . Izkazalo se je, da to kaznivo delovanje ni le izraz delinkventnosti posameznikov . . . marveč je protiitalijanska manifestacija združenj, ki imajo enak akcijski načrt in skupne cilje, usmerjene proti varnosti države in k terorju med delovnim ljudstvom Julijske krajine.« Združenja na Goriškem so bila »organizirana tako, da je ustrezalo političnim in vojaškim namenom . . . Med drugim . . . za gverilske akcije v zaledju naše vojske v primeru vojne«. Na Tržaškem je bila organizacija enaka. Iz ilegalnih časopisov je razvidno, »s kakšnimi sredstvi so člani organizacije poskušali doseči svoj končni cilj, to je s silo odtrgati Julijsko krajino od Italije.«³⁸

Aretacije in preiskava

Še pred odkritjem obeh organizacij sta bili aretirani dve ožji skupini pripadnikov: na Grahovem v Baški grapi in v Beramu pri Pazinu, ne da bi preiskava in sodna procesa našli niti za razkritje celotne mreže. Na Grahovem in v okolici je bilo decembra 1928 prijetih pet fantov, ki so prenašali prepovedano literaturo in zbirali vojaška in politična obvestila. Posebno sodišče za zaščito države je tri obsodilo na dvajset mesecev do treh let zapora. Dogodki v Pazinu ob fašističnem plebiscitu so znani, naključno smrt volilca je plačal Vladimir Gortan z življenjem, drugi s tridesetimi leti zapora.

Oba dogodka bi mogla, ne glede na konspirativni značaj organizacij, pripeljati do organizatorjev tako istrske kot grahovske skupine, od tu pa seveda do razkritja celote. To nevarnost so preprečili pobegi neposredno udeleženih, Alberta Rejca, voditelja goriške organizacije, in Julija Torkarja, organizatorja v Baški grapi, Draga Žerjala iz vodstva tržaške Borbe in Slavka Zlatiča, organizatorja istrske skupine. Zato so vrste praktično ostale nedotaknjene in kar je pomembneje, intenzificirale so aktivnost.

Toda 9. novembra 1929 sta bila prijeta v Dolenji Trebuši dijaka Slavko Bevk iz Cerkna in poznejši pisatelj Ciril Kosmač s Slapa na Idrijci. Bila sta izdana, da sta fotografirala gradnjo ceste Tribuša—Idrija in prevzemala načrte te ceste od geometra Ivana Lenardiča iz Kojškega.

Prva aretiranca sta očitno molčala celih pet mesecev, od 9. novembra 1929, ko sta bila prijeta, do prvih dni aprila 1930. Medtem so se teroristične akcije nadaljevale in pomnožile ter dosegle višek v atentatu na Popolo di Trieste, ne da bi zasliševalci Bevka in Kosmača posumili o njuni povezanosti s temi dogodki.

³⁸ AGR, 1930—31, b. 4, Obtožnica.

Preiskava je bila ta čas v rokah policije vojaškega poveljstva v Trstu (sezione Ufficio cifra) pod vodstvom kapetana Dove. Zadeva je bila v rokah vojaške in ne civilne policije, zato ker je šlo za vojaško špijonažo. Prve konkretnejše podatke je izpovedal Bevk 2. aprila in samo predstavljamo si lahko, pod kakšnim pritiskom je popustil enaindvajsetletni dijak, medtem ko dvajsetletni Ciril Kosmač očitno ni kaj dosti vedel. Toda Bevk in Kosmač sta govorila šele zatem, ko so bili sredi marca aretirani nekateri vodilni delavci z Goriške in kot kaže, ne po njuni krivdi. J. Pirjevec meni, da je aretacije v marcu povzročil konfident italijanskega konzula v Ljubljani.³⁹ Trditve o izdajstvu potrjujejo vsaj štirje podatki v pisanih virih: Marušičevo pismo iz zapora jugoslovanskemu konzulatu v Trstu, kjer pravi »smo padli po izdajstvu znane osebe, ki jo tu nočem imenovati.«⁴⁰ Konfident italijanskega konzulata v Zagrebu je poročal o obnašanju jugoslovanskega konzula v Trstu in med drugim omenil, da konzul ve za povzročitelja aretacij, ki naj bi bil neki drug konfident zagrebškega italijanskega konzulata.⁴¹ Medtem ko je v nekem dopisu omenjeno ime Kovačič, najdemo v poznejšem konfidentskem poročilu podatek, da nov vicekonzul v Trstu Ljotić sodi, da je v zadevi Bidovec, mimo izjav Frančeškine, »pravi vzrok katastrofe... bila, sodeč po informacijah konzulata, Guličeva«, uslužbenka konzulata v Trstu.⁴² Četrty podatek, ki kaže na izdajstvo goriškega vodstva, je v poročilu goriške kvesture, in sicer, da se je neki emigrant vrnil iz Slovenije v Gorico in povedal za dejavnost Z. Jelinčiča, S. Logarja in A. Sfiligoja, čemur je najprej sledilo zasledovanje Logarja, nato 15. marca aretacije.⁴³ Pozneje zremo, da je bil konfident v Gorici P. G. — Pelicon, ki naj bi od leta 1929 do aprila 1930 izdajal ljudi iz organizacije⁴⁴ in morda je bila tudi aretacija Bevka in Kosmača njegovo delo.

Ali je šlo torej za več konfidentov? Gotovo. Njihova imena praviloma niso zapisana v dokumentih naročnikov in v bistvu so tudi nepomembna. Pomembno je vedeti, da je plaz sprožil zunanji dejavnik. Dejstvo je, da se je marca začel odvijati klopčič in se neusmiljeno odvil do zadnje niti.

Do petnajstega aprila so bili aretirani glavni stebri goriške organizacije, od Tržačanov pa Španger s Proseka, ki je vzdrževal zvezo Trsta z Gorico. Po 10. aprilu so prišli na vrsto člani tržaške Borbe, do 18. so bili prijeti vsi voditelji. Nekaj aretacij je bilo še v naslednjih mesecih, postopoma, kakor je prihajala na dan vloga posameznikov. Skupina osemnajstih mladeničev iz okolice Trsta je bila prijeta 30. maja. Aretacije so potekale v tajnosti, osumljence so prijemali z najrazličnejšimi izgovori, svojci niso vedeli, kaj se je zgodilo š sinom in kje se nahaja.

Ne vemo, koliko ljudi je bilo prijetih. V obtožnici je navedenih 87 imen, od tega 27 ubežnih. Vsega je bilo prijetih precej več oseb, kot jih navaja obtožnica, nekatere so sproti izpustili, če ni bilo zanje zadostnih dokazov za sodni postopek. Goriška prefektura je že 11. aprila prosila notranje ministrstvo,

³⁹ J. Pirjevec, Bazovica 1930, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI/1981, št. 1—2, str. 161.

⁴⁰ ASME, Jug. 1931, b. 10.

⁴¹ AGR, 1930—31, b. 3.

⁴² AGR, 1932, b. 3.

⁴³ AGR, 1930—31, b. 3.

⁴⁴ AGR, 1932, b. 1.

naj odloči, kako ravnati z manj pomembnimi, izpuščenimi pripadniki organizacije. Predlagala je policijske kazni, vendar jo je skrbelo, da bi ti ukrepi vznemirili javnost, tembolj, ker je bilo med »manj pomembnimi« mnogo dijakov. Dejansko je bilo izmed teh prav malo obsojenih na konfinacije, medtem ko o nižjih policijskih kaznih (policijski nadzor, opomin in svarilo) nimamo podatkov.

Pri aretirancih so našli obremenilno gradivo, med drugim tudi sedem številk ilegalne Borbe in Svobode, šifrirana poročila, orožje pri posameznikih in tretjo bombo (cev z želatino in vžigalno vrvico). Bomba je bila enaka tistima, ki sta eksplodirali v svetilniku zmage in v uredništvu Popola. Bomba je izdelal Velenčič, Bidovec pa izročil Miroslavu Pertótu, da bi jo v primeru Bidovčeve aretacije podtaknil tržaški kvesturi. Samo pri Marušiču so našli dva zavoja literature s 170 izvodi Svobode iz marca 1930 in več deset izvodov La Libertà in Il Becco Giallo, ki sta izhajala v Parizu.⁴⁵

Med ubežniki, ki jih omenja obtožnica, so bili nekateri v emigraciji že pred aprilsko ofenzivo, med njimi brata Rejec in D. Žerjal, drugi so zbežali v času aretacij, z Goriške npr. A. Majnik, S. Fortunat, M. Gačnik, s Knežaka J. Vadnjal. Po nekem policijskem poročilu jih je tedaj zbežalo 35, po izjavi A. Rejca pa je odšlo v letih 1929—31 v emigracijo okrog 2000 ljudi, večji del iz političnih razlogov.⁴⁶ Zastavlja se vprašanje, zakaj niso zbežali drugi, najbolj obremenjeni voditelji organizacije. Imeli so dovolj časa, saj so bile aretacije postopne. Se jim je zdelo, da jim nič ne grozi, ali pa, da je treba vztrajati do konca, kar je že bilo pravilo organizacije? Poleg tega pa je bilo za beg potrebno priporočilo za jugoslovanske oblasti, kar v tedanji zmešnjavi najbrž ni bilo preprosto. »Krog, okoli nas se je ožil,« piše Jelinčič, »vendar je le redko kdo mislil na beg.« Z A. Rejcem sta bila že vnaprej dogovorjena, da beži tisti od njiju, ki bo bolj ogrožen, in to se je zgodilo že marca 1929 z Rejcem. »V ostalem pa tudi niso hoteli bežati, ker se večji del ni moglo vedeti ali gre pri kaki aretaciji le za preventiven ukrep... ali za kaj resnejšega.« Sam Jelinčič je bil dotlej že dvakrat v preventivnem zaporu in je najbrž računal s to izkušnjo pa tudi »težko in samotno, pa četudi pod pritiskom nujnosti, bi se mi zdelo iti preko meje na varno.«⁴⁷ Po aretacijah Goričanov sta se Prosečana Štoka in Rupel vpraševala, kaj storiti. »Če ostaneva, ne veva, kaj bo, če beživa, gotovo izpostaviva Špangerja nevarnosti, ki je sicer ne pozna. Torej ostaneva.«⁴⁸

Policijska preiskava se je do začetka aprila vrtela samo v smeri špijonaže. Ko je med izpovedmi prišla na dan politična narava organizacije, sta se vmešali goriška in tržaška kvestura in zahtevali od vojaške policije, da ju vključi v preiskavo. Prišlo je do močnega antagonizma med civilno in vojaško policijo, obe sta si lastili kompetence in zasluge. Šef Generalne direkcije javne varnosti se je pritoževal šefu politične policije Bocchiniju in zagotavljal, da v Julijski krajini, drugače kot v ostali Italiji, »ni mogoče ločevati špijonaže od politične dejavnosti«. Zahteval je pravice zasliševanja za kvesturi v Trstu in Gorici, ki sta v dolgih poročilih dokazovali svoje zasluge za veliko odkritje.⁴⁹

⁴⁵ AGR, 1930—31, b. 4.

⁴⁶ A. Rejec, ARSNZ.

⁴⁷ Z. Jelinčič, Primorska mladina, Spomini, str. 98.

⁴⁸ Po Špangerju, Bazoviški spomenik, str. 98.

⁴⁹ AGR, 1930—31, b. 3.

Od aprila je šef vojaške policije v Trstu Morgani ustno poročal kvestorju o dosežkih preiskave na političnem področju, medtem ko je goriški kvesturi dopustil navzočnost pri nekaterih zaslišanjih. Svojo konspirativnost je utemeljeval z nevarnostjo morebitnih konfidentov na kvesturi, sodeč po uslužbencu goriške kvesture A. Černetu, ki je dejansko opozarjal ljudi na pripravljajoče se aretacije.

Iz poročil goriške kvesture, ki se je čutila najbolj prizadeto za odvzem kompetenc, razberemo, da je že od srede leta 1928, to je od tečajnega kongresa dijakov v Cvetrežu, zasledovala osumljene in kaznovala Jelenčiča ter njegovo ženo Fanico Obid z opominom. »Glavni cilj organizacije je bil držati v Slovenicah živa rasna čustva, braniti slovensko kulturo, preprečiti, da bi se med njimi razširila italijanska čustva, in pobijati fašistično doktrino. Poleg tega namena, ki je bil glavni, se je organizacija prek svojih privržencev ukvarjala tudi z vojaško špijonažo ... vzdržujoč ... stike z emisarji vrhovnega štaba jugoslovanske armade. Organizacija je v goriški provinci funkcionirala organsko in natančno in vsi člani so imeli natančno določene naloge.«⁵⁰

Ufficio cifra, vojaška policija, je dokazovala svoje pravice pri zadevi in se branila očitkov z močnimi argumenti. Do 20. marca so namreč vsi rezultati preiskave zadevali zgolj špijonažo, toda tudi atentata na svetilnik zmage in na Popolo di Trieste, sta po njenem imela »še vedno specifičen značaj vojaškega vprašanja«. Kritizirala je politično oblast, da je bila počasna, in goriško kvesturo, ker je imela slovenskega agenta v svojih vrstah, kar je mnogim omogočilo beg. Zagotavljala je, da je organizacija prej vohunska, kot politična, »ker so bili vsi odgovornejši v stiku s funkcionarji onstran meje«. Sodila je, da »smo se znašli pred organizacijo, kakršno je predvidevala okrožnica (generalnega štaba jugoslovanske armade glede komitov, op. av.) že izza konca vojne in kakršne je realiziral center za pripravo in usposabljanje komitov v Ljubljani ... Znašli smo se pred organizacijo, v kateri se vojaška akcija povezuje, še več, prepleta tako intimno in s takšnimi interferencami s politično, da nikakor ni mogoče natančno določiti kje se neha prva in odstopi prostor drugi.« V obsežni promemoriji vojaško obveščevalne službe pri vrhovnem vojaškem poveljstvu, z dne 10. junija 1930 so nadrobno opisana prizadevanja zasliševalcev. Kapetanu Dovi gre zasluga, ker je z »inteligentno, žilavo in strastno« dejavnostjo »po dolgem času ... predal pravici številne udeležence špijonske mreže in pripadnike protidržavnih organizacij, ki so delovale v našo škodo v Julijski krajini.«⁵¹

Po desetem aprilu je v preiskavi sodelovala politična policija, preživeli pravijo, da je bila to tajna policija OVRA, vendar se v dokumentih to ime ne pojavlja. Šlo je za poseben oddelek politične policije pri Generalni direkciji za javno varnost, za katerega se je uveljavilo ime OVRA.⁵²

Spor na lokalni ravni se je prenesel tudi v center med Generalno direkcijo za javno varnost oziroma Notranjim ministrstvom na eni ter Ministrstvom za

⁵⁰ AGR, 1930—31, b. 4, poročilo z dne 19. maja 1930.

⁵¹ AGR, 1930—31, b. 3.

⁵² Pomen te okrajšave, ki ni bila uradna, se različno tolmači, najpogosteje Opera di vigilanza e repressione antifascista. Pa tudi: Organo di vigilanza dei reati anti-stati, Opera volontaria di repressione antifascista.

vojno na drugi strani. O zadevi pa je bil neposredno obveščen tudi Mussolini, ki je končno preiskavo poveril Notranjemu ministrstvu. Že po 15. aprilu so bile skupine jetnikov postopoma predane Posebnemu sodišču za zaščito države in poslane iz lokalnih zaporov v rimske. Preiskavo je prevzemal najprej preiskovalni sodnik, nato sodna preiskovalna komisija, ki jo je vodil Antonio Scerni. Tudi med to proceduro je Generalna direkcija za javno varnost zahtevala navzočnost svojih ljudi in očitala sodni komisiji, da zanemarja odločilno vprašanje: »katera politična organizacija je premikala roko teroristov... kakšni so bili motivi za delikte«. Menila je, da je stala v ozadju italijanska Antifašistična koncentracija v emigraciji, katere tisk je bil najden pri aretiranih in na kraju atentatov. Mussoliniju je sporočila, da bi preiskava v to smer omogočila političnim oblastem v Julijski krajini obrniti pozornost v pravo smer, da se ne bi spet znašle pred nepredvidenimi pojavi.⁵³ Italijanski policijski oblasti se je očitno zdelo nadvse pomembno potegniti v igro opozicijo v emigraciji, bodisi zato, da bi opravičila represijo italijanskega antifašizma, bodisi zato, da bi zameglila spontano odporništvo drugorodnega prebivalstva, ki je veljalo za mirno in naklonjeno italijanizaciji.

Zaslišanja so se torej vrstila več mesecev, večina jih je bilo zaslišanih po večkrat in seveda soočenih. Začela so se v koprskih zaporih, deloma tudi v karabinjerski vojašnici v Žavljah, nadaljevala v Regina Coeli v Rimu. Spominski podatki govorijo o karabinjerski vojašnici v Semedeli, kamor so ponoči vodili jetnike na mučenje, verjeti pa velja podatkom zasliševalcev, da je bilo to v Žavljah, saj so vozili jetnike v vojašnico z zavezanimi očmi.

Opisov postopka z jetniki v zaporih in na zaslišanjih razumljivo ni v policijskih virih. Le iz stavkov »živčna napetost«, »dolgotrajno in potrpežljivo zasliševanje«, »presenečenja« ob soočenjih in »zlomi«, lahko sklepamo o nevzdržnih okoliščinah za žrtve. Zapisniki zaslišanj, na voljo imamo predvsem policijska zaslišanja, dajejo vtis, kakor da so jetniki govorili sami od sebe, brez pritiskov in muk. Spominski viri pa odkrivajo drugo plat, saj žrtve praviloma nadrobno opisujejo prav muke, ki so jih trpele. O po vojni porušenem koprskem zaporu je Jelinčič zapisal: »Umazano siva, ogromna štirinadstropna zgradba z redkimi malimi zamreženimi okenci v debelem zidovju, težkem kot srednjeveški germanski duh nas je požrla skozi nizek romanski obok, grozeč, da te zdrobi. Ozko dvorišče med visokim mračnim zidovjem še bolj potlači duha jetnika, kot ob vhodu v Dantejev pekel: ‚pustite vsak up, oni, ki vstopite...‘« O celicah pa pravi: »bile so dolge kolikor slamnjača na tleh in ‚kibla‘ pri nogah ter široke za čevljevo širino — visoke pa, da sem z roko lahko dosegel strop.«⁵⁴ O mučenju Jelinčič ne govori, z njim so bili zasliševalci očitno zvito prijazni. Glede obremenilnega gradiva, ki so mu ga prebrali v Rimu v Regina Coeli, pravi da je bilo »žal... vse točno« in »predstavljal sem si, kaj so počeli s fanti, preden so vse to priznali«. Ker je bil sam močno obremenjen, se je odločil, da previdno prevzame čimvečji del krivde nase, »bolje, da plača eden, kot mnogi od njih.«⁵⁵ Tudi Sfiligoj v svoji knjigi spo-

⁵³ AGR, 1930—31, b. 3.

⁵⁴ Z. Jelinčič, Spomini, str. 116—118.

⁵⁵ Prav tam, str. 122.

minov ne pripoveduje o mučenju in pravi, da mu je bilo vse že vnaprej dokazano, čeprav sam ni govoril.⁵⁶

Da Jelinčič in Sfiligoj, vodilni osebi na Goriškem, nista priznala obtožb, je razvidno tudi iz gradiva zasliševalcev. So morda z najbolj obremenjenimi izobraženci namenoma ravnali prefinjeno? Očitno pa to ne velja za druga dva Goričana, Rutarja in Logarja, dasi ne vemo, pod kakšnim pritiskom sta govorila. Jelinčič je v sodni preiskavi dejansko prevzel krivdo nase v obsežni promemoriji, medtem ko je zasliševalcem govoril zgolj o svojem legalnem narodnoobrambnem delu. V Spomenici, ki je žal ne poznamo (gradiva posebnega sodišča ni na voljo), je priznal, da je vodil organizacijo, ki je imela »zgolj namen ohraniti etnično in jezikovno skupnost slovanske manjšine v . . . italijanski državi«. Ta organizacija pa, da ni imela nikakršnih stikov s »tujimi oblastmi«, pa tudi nasilnih sredstev ni uporabljala za dosego cilja.⁵⁷ Sam pravi o spomenici, da je bila napisana »obrambno napadalno«, saj je prevzel nase pobudo za gibanje, toda šele tedaj, ko so bila zatrta legalna društva; ilegalno »smo začeli delati, ko ni bilo več nobene zakonite poti«. ⁵⁸ Generalni prokurator — državni tožilec je spomenico označil kot laž, o čemer pričajo rezultati preiskave, pa tudi dejstvo, da tajna organizacija ne bi imela smisla, če bi bili njeni cilji in sredstva legalni. Kajti »umetno in tendenciozno je trditi, da italijanska država uničuje slovansko raso in slovanski jezik kot taka. Katerekoli rase so njeni podaniki, za italijansko državo obstajajo le kot italijanski državljani z enakimi dolžnostmi in enakimi pravicami«. Glede Jelinčičeve trditve o nasilju pa ugotavlja, da bi ga Goričani lahko vsaj preprečili, ker »so bili odnosi med organizacijama zelo tesni in stalne so bile medsebojne šifrirane informacije.«⁵⁹

Prav nič prefinjeno in prijazno pa niso ravnali zasliševalci z mlajšimi, preprostimi fanti, kot so bili Bevk, Španger, Bidovec, Marušič, zakonca Frančeškin in še dolga vrsta kmečkih in delavskih fantov ter dijakov.

Metoda mučenja v vojaščini v Žavljah je bila poleg standardnih preteпов vrela voda. »Dva pomagača sta mi izvlekla čevlje in nogavice, postavila posodo z vrelo vodo, kamor sta mi . . . porinila noge,« piše Španger.⁶⁰ »Zdelo bi se neverjetno, da v dvajsetem stoletju, v tako napredni državi, kot je Italija, mučijo jetnike, kot na inkvizicijskem sodišču, da bi jim izvlekli izpovedi,« je zapisal pozneje Vladimir Štoka. Star komaj dvajset let ni računal na »policijsko pretkanost«, ko s prijaznim prepričevanjem zasliševalci ničesar niso dosegli, so ga tako kot druge odpeljali v Žavljje. »Mene so najprej slekli do pasu in dva sta mi razpela roke, medtem sta me druga dva bila po hrbtu in prsih . . . Druga stopnja je bila vrela voda . . . Ko sem od bolečin planil, so me začeli tepsti s palico po oparjenih nogah, dokler niso dodobra otekle. Zatem ponovno vrela voda (izmenjaje s Špangerjem, op. av.) . . . to je trajalo tja do petih zjutraj . . . Precej pozno zjutraj sem zaslišal Marušiča, ki je tulil od bole-

⁵⁶ A. Sfiligoj, Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice, Pričevanja, Gorica 1984, str. 64.

⁵⁷ AGR, 1930—31, b. 4, Obtožnica.

⁵⁸ Z. Jelinčič, Spomini, str. 122.

⁵⁹ AGR, 1930—31, b. 3, Obtožnica.

⁶⁰ V. Španger, Bazoviški spomenik, str. 96.

čine.« Na vrsti je bil še Bidovec, ki je »priznal, da je sam postavil bombo«. ⁶¹ O Bidovcu policijska poročila povedo, »da je vse zanikal, vendar so dolga in potrpežljiva zaslišanja dosegla, da je 16. t. m. (aprila) vse priznal«. ⁶² Še več je priznal v sodni preiskavi. Ne vemo, kdo vse je preizkusil vojašnico v Žavljah. Kapetan Dova pravi, da so jih tjakaj vozili zato, da bi mislili, da so že pred preiskovalnim sodnikom in da je proces že pred vrati. Računal je, da bodo raje govorili sodniku v upanju na mile kazni. Zvonimir Miloš je npr. sam zahteval, da ga zasliši državni tožilec ali celo predsednik posebnega sodišča in je popustil šele po soočenju s Špangerjem. Vse je priznal Dovi, misleč, da je preiskovalni sodnik. O Milošu, edinem jugoslovanskem državljanu na procesu, so se širile vesti v jugoslovanskem tisku, da je »križan v fašističnih zaporih« in jugoslovanski poslanik v Rimu se je osebno zanimal za njegovo zdravje. ⁶³ Kakšno je bilo ravnanje z jetniki v Rimu, ne vemo, razen splošnih opisov jetniškega življenja. Bili so v samicah, med seboj ločenih s praznimi samicami, da se ne bi mogli dogovarjati. Jetniškega pritiska ni vzdržal Anton Gropajec iz Drage pri Trstu. »Ko se je vračal z enournega sprehoda v svojo celico, se je s hodnika tretjega nadstropja... Regina Coeli spustil v notranjost hodnika, kjer je obležal na mestu mrtev.« ⁶⁴ Dejstvo je, da je tako policijska kot sodna preiskava prišla resnici do dna vsaj do tiste mere, ki je zadostovala za obsodbo.

Spominski viri dolžijo zakonca Frančeškin, zlasti ženo Zofijo, da je vse izklepetala, toda iz gradiva je razvidno, da so tudi drugi že veliko povedali. Vendar kaže, da je neprevidna izjava Frančeškinove pripeljala do atentatorjev na Popolo di Trieste. Po »mučnem, živčnem in dolgotrajnem zaslišanju« 19. aprila ji je ušlo nekaj splošnega v zvezi z atentatom, nakar je morala precizirati, kaj o tem ve. Španger naj bi ji 9. februarja v Gorici rekel: »Čitajte danes Il Popolo di Trieste, ker v prihodnje ga ne boste več brali.« ⁶⁵ Odtlej je bil glavni predmet preiskave ta dogodek, vendar je treba vedeti, da so bili v zaporu vsi štirje atentatorji že dan pred izjavo Frančeškinove.

Ni mogoče dolžiti krivde enega ali drugega jetnika, razen treh so slej ko prej vsi govorili in priznali in kako ne bi. Srečko Logar je poslal v zaporu listek Sfiligoju: »Gušto moj, vse je izdano! Eden je izpovedal eno, drugi drugo in sami Tržičani so pod strašnimi mukami priznali svoje akcije.« ⁶⁶ Molk Alojza Valenčiča je očitno pripomogel, da se aretacije niso razširile na Pivško-Bistriško območje. Le lastnik delavnice v Knežaku, kjer so bile izdelane tri bombe, Urbančič, je bil prijet avgusta, a tudi izpuščen. Pač pa je Valenčič priznal svoje delo v spomenici sodni preiskovalni komisiji in se izgovarjal, da je bil prisiljen sodelovati v organizaciji, ker so mu kot članu fašistične stranke grozili. Jetniki so poskušali glavno krivdo vreči na tiste, ki so bili že na varnem v Jugoslaviji. Španger je trdil, da ga je uvedel v organizacijo in v akcije pobegli komunist Anton Ukmar, Bidovec in Marušič, da sta bila pobudnika organizacije v Trstu, Drago Žerjal in Drago Pahor, Valenčič, da ga

⁶¹ Po Špangerju, Bazoviški spomenik, str. 105—106.

⁶² AGR, 1930—31, b. 4.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ V. Španger, Bazoviški spomenik, str. 109.

⁶⁵ AGR, 1930—31, b. 4.

⁶⁶ Sfiligoj, Boj, str. 64.

je uvedel Vadnjal. Bidovec pa celo, da je glavni organizator Ivan Marija Čok, ki je bil zastopnik emigrantov v Jugoslaviji. Goričani so se zagovarjali na Alberta Rejca. Zaslliševalci so opravičevali počasnost odkritij s prisego, ki naj bi vezala jetnike. Glede Rutarja in Logarja je rečeno, da »ne skrivata dejstva, da gre za prelom prisege, za strah, da bosta proglašena za izdajalca in podvržena maščevanju...«⁶⁷

Kar je značilno za vse izpovedi, je dejstvo, da so močno prestavili datume začetka delovanja, tja v sredo leta 1928 in le redki tudi v 1927. leto. Značilno je tudi, da so storilci terorističnih akcij dokazali, da niso nameravali povzročati človeških žrtev in da so s požigi samo demonstrirali. V akcije da so šli zato, da bi bili sprejeti v organizacijo. Značilno je še, da medtem ko so dokaj zgodaj prišle na dan akcije, o strukturi tržaške organizacije policija še maja ni ničesar vedela. Glavno krivdo za tržaško dejavnost je valila na Marušiča, tudi zaradi zaplenjene večje količine propagandne literature.

Čeprav je težo zasliševanja nosila politična policija, je vlogo tržaške kvesture pri odkritju organizacije posebej poudaril tržaški prefekt Porro, ko je že marca 1931 predlagal nagrade posameznim funkcionarjem. Iz tega predloga tudi zvemo, da je bila preiskava izredno zahtevna in težavna zaradi »jasnega in popolnega nasprotovanja elementov, katere je zadevala. Dolga in vztrajna zaslišanja... Špangerja in... Štoke, identifikacija in aretacija Miloša in Marušiča s pomočjo mrzličnega proučevanja obsežnega gradiva o razpuščenih slovenskih društvih... dramatično zaslišanje Miloša... je bilo dejansko kompleksno delo, opravljeno z neizpodbitno naglico in intuicijo...« Zato je prefekt predlagal pet funkcionarjev kvesture bodisi za napredovanje bodisi za denarne nagrade od 300 do 500 lir. Ni pa pozabil poudariti svoje lastne vloge, in sicer, da je bil »prvi in morda edini, ki je zaslutil pravilno usmeritev preiskave, medtem ko so se drugi zgubljeni v napačnih smereh«, ter da je dal velika sredstva. Toda zdelo se mu je potrebno pribiti: »ničesar ne prosim!«, prosil pa je za osebje prefekture, ki naj bi opravilo veliko izrednega dela v zvezi s preiskavo in procesom.⁶⁸

Gradiva, ki je nastalo v sodni preiskavi v Rimu, ne poznamo. Le nekaj fragmentov iz zaslišanj in spomenic je sodišče poslalo italijanskemu zunanjemu ministrstvu, le-ta pa poslaniku v Beograd. Izločilo je tiste fragmente, ki so govorili o vmešanosti jugoslovanskega konzulata v Trstu oziroma jugoslovanske vlade v tržaške zadeve. Iz tega sklepamo, da je bil poseben namen Italije, potegniti v zadevo Jugoslavijo, kateri je že od leta 1926 grozila s političnim obkoljevanjem in celo z orožjem. Vendar je sodišče podatke, ki so pričali o podpori Jugoslavije organizaciji, zlasti pa o špijonažni dejavnosti za Jugoslavijo, izločilo tudi iz obtožnice, da bi Italija »dokazala lojalnost do sosednje države«. Dejansko pa je to gradivo izrabila za pritisk na jugoslovansko vlado in tudi za preprečitev reakcije jugoslovanske javnosti na postopek z manjšino, posebej na sodbo v Trstu.

Spomenice preiskovalni sodni komisiji so poleg Jelinčiča pisali še Bidovec, Marušič in Valenčič. Poznamo le fragmente, tiste, ki so bili izločeni pod »strogo

⁶⁷ AGR, 1930—31, b. 4.

⁶⁸ AGR, 1930—31, b. 4.

zaupno«. Vsaj deloma so bile te spomenice gotovo posledica naivnega in brezupnega poskusa bega glavnih obtožencev, o čemer doslej še slutili nismo, saj sta bila načrtovalca bega ustreljena na Bazovici, Španger, ki bi utegnil o tem kaj vedeti, pa zadeve ne omenja v spominih.

Načrtovanje bega

Fran Marušič in Alojz Valenčič sta navezala stike s podpoveljnikoma stražarjev Luigijem Casinijem in Francescom De Clementejem v rimskem zaporu Regina Coeli. Stražnika naj bi omogočila bég desetim ali petnajstim najhuje obremenjenim jetnikom, pod zaporom naj bi jih čakal avto in odpeljal na obalo, od tu pa naj bi šli z motornim čolnom na Korziko. Za vsakega izpuščenega sta stražnika zahtevala po 10 000 lir. Tako sta načrtovalca bega začela naslavlјati pisma na vrsto naslovov s prošnjami za denar. Pisma v slovenščini sta vročala enemu ali drugemu stražarju, da bi jih izročila očetu Zvonimirja Miloša, ki je očitno obiskoval sina v zaporu, ali pa neposredno naslovnikom. Toda stražarja sta korespondenco sproti oddajala sodišču ali preiskovalni komisiji.

Iz spremnega dopisa zunanjemu ministrstvu zvemo, da je »Marušič izročal originale pisem ... stražnikoma v prepričanju, da ju je uspel korumpirati z obljubo denarja za pomoč pri begu«. ⁶⁹ Posledica zaplembe pisem je bila na eni strani dodatni pritisk na dopisnika, ne da bi onadva slutila, da so njuna pisma v rokah priskovalcev, po drugi strani, kot rečeno, pa pritisk na Jugoslavijo. Previde pisem hrani arhiv italijanskega zunanjega ministrstva, tu povzemamo vsebino.

Valenčič je najprej pisal stricu Urbančiču na Bač pri Knežaku, vendar teh pisem ni v omenjenem arhivu. Dne 8. junija je Marušič pisal svojcem. Skrbel ga je oče, ki ni dobil zaposlitve in bi v primeru emigracije v Jugoslavijo zaradi sina lahko imel sitnosti. Očeta je napotil na jugoslovanski konzulat v Zadru, kjer naj bi povedal, da »sem v zaporu in da je po moji krivdi izgubil službo«. Od tu naj bi ga Miro Žerjal spravil čez mejo do Splita, kjer naj bi mu neki Tržačan, zaposlen pri jugoslovanski policiji, priskrbel delo. Dodal je še dva naslova bančnih uslužbencev v Splitu in Subotici in naslov Alberta Rejca, na katere bi se oče lahko obrnil. Glede Rejca je poudaril, da sme z njim kontaktirati »samo ko bo že v Splitu in v nobenem primeru iz Trsta«. Pismo zaključuje: »Če mi bo bog pomagal, bom poskušal urediti svoje stvari ... Bodite potrpežljivi in upajte ... O vsem kar sem vam napisal ... ne smete nikomur povedati,« tudi oče, ko bo v Jugoslaviji, ne sme nikomur povedati, kako je prišel čez mejo, sicer bo Žerjal v Zadru izgubil službo. Pismo ne omenja bega, pač pa govori o težkih posledicah, ki so jih utrpeli svojci jetnikov. Pismo tudi ne kompromitira jugoslovanskih oblasti, saj so naslovi zasebni in tudi jugoslovanski konzul v Zadru, »ne sme o stvari ničesar zvedeti«. Ni pa jasno, čemu se Marušičev oče ne bi smel obrniti na Rejca že iz Trsta. Po tržaških zvezah je bežalo mnogo osumljencev med aretacijami, procesom in po njem. Se je Marušič bal, da bi še drugi Tržaçani ali kurirji ob meji prišli v zapor?

⁶⁹ ASME, Jug. 1931, b. 10.

Naslednja pisma je Marušič naslovil jugoslovanskemu generalnemu konzulu v Rimu, Albertu Rejcu, jugoslovanskemu konzulu v Trstu in dr. Justu Pertotu, zastopniku razpuščene Edinosti v Trstu.

V pismu generalnemu konzulu v Rimu dne 18. januarja pravi, naj konzul oprosti, če se obračajo nanj s prošnjami, kajti k temu »nas sili nujnost in pomembnost zadeve«. Konzul je vedel, da so zaprti tržaški in goriški Slovenci obtoženi zločinov proti italijanski državi in režimu in na splošno »revolucionarnih gibanj v korist Jugoslavije«, zaradi česar so že vnaprej obsojeni na smrt, v primeru milosti pa na dosmrtno ječo, jugoslovanski državljani Miloš, Bidovec, Španger, Valenčič in Marušič. Ker je bil proces pred vrati, so ponudili stražniku Cassiniju 125 000 lir, da bi jih izpustil. Poleg navedenih naj bi izpustil še Sfiligoja, Jelinčiča, Štoko, Rupla in Maksa Gatnika. (Marušič očitno ni vedel, da je Gatnik zbežal v Jugoslavijo). »Gospod Cassini je ponudbo sprejel.« Za denar so se obrnili na industrijalca Urbančiča, toda še po petnajstih dneh niso dobili odgovora. Marušič obljublja konzulu »največjo tajnost«, o pismu, da vesta le Valenčič in Cassini, »ki je popolnoma zaupna oseba«. Prosi konzula za predujem 50 000 lir, medtem ko bi razliko 75 000 lir izplačali tedaj, ko bodo že na svobodi, in sicer prek jugoslovanskega konzulata v Parizu. Celotno vsoto bo konzulu povrnil Urbančič, ki je lastnik žage, vredne dva milijona lir, garancija za posojilo pa je Valenčičeva hiša v Trstu, vredna okrog 80 000 lir. Generalni konzul se lahko prepriča o identiteti prosilcev pri konzulu Jurishiću v Trstu, kateri »je imel z nami neposredne stike«. Poleg denarja je prosil generalnega konzula še za dva avtomobila, ki naj bi čakala pred zaporom, in za motorni čoln v pristanišču Ostia. Pismu je Marušič priložil drugo Valenčičevo pismo Urbančiču, da bi ga rimski konzul poslal prek tržaškega — po možnosti prek Bosića ali Ukmarja — naslovniku. »Upamo, da boste spričo pomembnosti in nujnosti dobro opravili vse potrebno. Ne smete zavriniti naše prošnje... kajti sicer smo izgubljeni... Imejte usmiljenje in pomagajte nam, da se osvobodimo. Hvaležni vam bomo, ne samo mi, temveč ves narod. Kakor smo mi delovali za naš jugoslovanski narod, tako upamo, da se bo tudi on spomnil nas, nam pomagal in ne bo dopustil, da poginemo... Pomagajte nam... Vi, ki zastopate narod, v katerega korist smo se borili... O vsem tem ne bo nikoli izvedela živa duša razen dveh podpisanih... Pohitite, ker če še v tem tednu ne bomo prosti, bo prepozno.« Odgovor na pismo naj bi prinesel Cassini.

V pismu Rejcu, 11. avgusta je Marušič pisal v imenu vseh zaprtih tovarišev, »čeprav te poznam samo navidezno«. Potem, ko je povedal, da grozi petim smrtna kazen, je dodal: »Mnogo je bilo izpovedanega pod mučenjem in grožnjami, mnoge stvari pa so bile zamolčane. Zlasti jaz in Valenčič sva stisnjena v škripcu zaradi najinega negativnega obnašanja... Preden izpustim dušo, sem hotel poskusiti srečo in vsa sredstva, da se osvobodim.« Razložil je, kako je podkupil stražnika in da je že pisal na konzulat v Rim in v Trst (prvega pisma temu ne poznamo) ter na Urbančiča, toda od nobenega ni dobil odgovora. »Koliko izpovedi bi lahko prihranili, koliko mož bi bilo danes prostih, če bi tedaj dobili denar.« Prosil ga je za 75 000 lir, kar naj poskusi dobiti pri dr. Ivanu Mariji Čoku, ki je ravnatelj ali svetnik neke banke. Naj Rejec Čoka »prosi in roti pred bogom, da bi nam pomagal dobiti denar... Če tvoj odgovor z denarjem ne pride do 20. t. m., smo izgubljeni... Rotim te Albret, pomagaj

nam, ne dovoli, da nas popolnoma uničijo... Če se sedaj osvobodimo, lahko ponovno postavimo na noge organizacijo, tudi če je Trst očiščen, podeželje je še vedno v redu... Verjamem, da se ne obračam nate zaman... Vedi, da imam samo še to upanje... Če hočemo ostati uporabni... tako sebi, kot konzulatu v Trstu in drugim, nam je to edina pot za izhod. S tem bomo zadali nov udarec fašističnemu režimu... Pazi, da vsebina tega pisma ne bo prišla v javnost.« Pismo naj bi De Clemente poslal Miloševemu očetu ali pa konzulatu v Trst, kateri bi ga po kurirju dostavil Rejcu.

V pismu konzulu v Trst 14. avgusta je Marušič ponovil tisto, kar je pisal rimskemu generalnemu konzulu, čeprav je v pismu Rejcu pojasnil, da je že pred tremi meseci naslovil prošnjo obema konzuloma. Prosil ga je za polovico potrebne vsote, t. j. 75 000 lir. V tem pismu je novost podatek, da »smo padli po izdajstvu znane osebe, ki jo tu nočem imenovati«. Povedal je še, da so večji del izpovedi izvlekli iz jetnikov z mučenjem in da sta zlasti Španger in Bidovec veliko povedala, »samo da se izvlečeta iz hudega položaja v kakršnem sta se znašla«. Tu zvmemo tudi, da je Marušič podkupil stražnika že v maju. »Če bi tedaj v juniju dobili zaproseni denar, bi do danes mnogo stvari ne povedali.« Vendar je še »možno predelati izpovedi glede Vas in tudi obvestila inozemskega tiska o Vaši osebi«, v kolikor se bodo rešili, preden bo preiskava zaključena. »Dodajam, nismo vsega izpovedali, kar pa se bo z lahkoto zgodilo, če bomo ostali brez Vaše pomoči... tudi zato, ker smo delovali in se borili... v korist naše Domovine Jugoslavije, Vam toplo priporočam to prošnjo, ki jo pišem v imenu svojih tovarišev... Ko se človek znajde v zaporu v smrtni nevarnosti, se posluži vsake biljke, ki bi mu lahko nudila prostost... Če boste prošnjo zavrnilo... bodo prišle na dan druge podrobnosti, ki jih do danes sodnik še ne pozna, to bomo storili, da si olajšamo naše brezupno stanje in rešimo naše golo življenje.« To pa pomeni, da bodo prijete še drugi iz vrst intelektualcev in iz nižjih plasti. »Žal pa ne bo mogoče storiti drugega, če nas naši bratje, za katere smo z našim akcijami izpostavili naša življenja, zavračajo... Danes je še čas — jutri ga gotovo ne bo več. Denar, ki ga potrebujemo tehta 15 človeških življenj... 15 ljudi, ki bi lahko nadaljevali začeto delo. Ljudi, ki so z dušo in telesom takšni, kot prej... za Jugoslavijo so pripravljene žrtvovati življenje na boljši in manj sramoten način. Namesto, da dobimo svinec v hrbet — je bolje, da ga dobimo v prsi med obrambo naše domovine... Zelo slabo bomo sodili našo domovino, ki v nesreči pozablja na svojo kri!... Ne smete dopustiti, da bi preklinjali tisto, za kar smo se borili, tisto, ki je bilo naš edini in glavni cilj.« Po teh v brezupu izrečenih grožnjah in prošnjah je Marušič opozoril konzula, da lahko izve podrobnosti bega od prinašalca pisma Cassinija, ki bo prišel k njemu v spremstvu Miloševega očeta, da imajo čas samo do 25. avgusta, da bodo za beg imeli na razpolago 48 ur in naj pazi glede nekega novinarja Edinosti, ker je sumljiv. Pismo, za katerega je vedel le Španger, je končal z vnaprejšnjo zahvalo in izrazi globokega spoštovanja.

Zadnje pismo je bilo datirano 30. avgusta, to je dva dni pred pričetkom procesa, napisano je bilo v zaporu v Trstu in naslovljeno dr. Justu Pertotu. Marušič je v njem najprej navedel podatke, ki dokazujejo njegovo identiteto oziroma stik s Pertotom: osem dni pred aretacijo je Pertot obvestil Marušiča, da mu grozi aretacija; prek Kraševca (najbrž sinonim) je Pertot dal Marušiču

radijski oddajnik in Kraševac mu je dolžan še 125 lir za devet žarnic; pri Marušiču se je Pertot zanimal glede konfinacije Benjamina Cunje. Ko mu je povedal o možnosti bega, ga je prosil za 75 000 lir, drugo polovico vsote pa da bodo oskrbeli sami, ko bodo na svobodi. Nato je razložil, zakaj se obrača prav na dr. Pertota. »Vedite, da smo do danes zanikali... ali pa sodnikom nismo odgovarjali... na vprašanja... ki so zadevala stike z Vami, gospod doktor, ter z bivšim Društvom Edinost.« Od Edinosti je organizacija prejela denarno podporo, izročala jo je Fanica Ažman, kateri »smo omogočili beg in do danes nismo govorili o tej zadevi. Toda sedaj ko smo v smrtni nevarnosti in ko se nam ponuja dobra možnost bega... se obračam na Vas za pomoč, kajti v nasprotnem primeru bomo prisiljeni govoriti.« Če Edinost nima denarja, naj ga dobi pri jugoslovanskem konzulu Jurišiču, ker »naš molk bo močno koristil njemu, tako kot naš beg; vedeti mora, da je tudi on vmešan v proces.« Marušič je še vedno verjel, da sta konzula dobila njegova pisma in da pač »nista ničesar odgovorila«. Vedel je, da se bo proces začel 1. septembra popoldne, zato je pričakoval od Pertota odgovor najpozneje naslednjega dne, tj. 31. avgusta, sicer bodo obtoženci razkrili krivdno Edinosti na sodnem procesu. Očital je tudi, da se je društvo »Edinost pokazalo nehvaležno do naših družin. Zelo se zahvaljujemo. Naše družine so izgubile delo, medtem ko njihovi sinovi trpijo... Nikoli ne bi pomislil, da ne bom našel med brati žive duše, ki bi nam kakorkoli pomagala. Pustimo to; kar je — je!!«⁷⁰

Grožnje, izrečene v obupu, Marušič ni uresničil, na procesu ni prišel do besede, v memorialu z dne 11. avgusta je glede Pertota povedal, da je le-ta obveščal jugoslovanski konzulat o emigraciji. Vendar je tovrstne podatke preiskava odkrila že prej iz nekaterih zaslišanj.

Vsebina pisem kaže, da so bili voditelji Borbe povezani tudi z jugoslovanskim konzulatom v Trstu in z vodstvom razpuščene Edinosti, oziroma da sta bili ti ustanovi vmešani v delovanje organizacije, kar praviloma zanikajo vsi spominski podatki. Dalje da so imeli Alberta Rejca in Ivana Marija Čoka za soodgovorna ali glavna faktorja v dejavnosti organizacije. Toda sodeč po tem, da so se izredno ponižno obračali na naslovnike, očitno niso delovali samo po njihovih navodilih. Prosili so zgolj za »posojilo« polovice potrebne vsote, čeprav so se borili za koristi Jugoslavije. Morda so drugo polovico, 75 000 lir, pričakovali od italijanske antifašistične koncentracije, potem ko bi bili »že na svobodi«, saj so bili z njo povezani tako glede širjenja njenega tiska kot glede pobegov Italijanov čez mejo. Šele v brezupu, ko niso dobili odgovora, so se zatekli tudi h grožnjam, kar pomeni, da do konca preiskave niso vsega izpovedali. Značilno je dalje, da so svojo rešitev utemeljevali z možnostjo nadaljnje borbe, za katero naj bi bila posebej zainteresirana Jugoslavija. Vedeli so za izdajstvo in vedel je tudi tržaški konzul. Bistvo pa je, da so jih preiskovalci na osnovi zaseženih pisem, za katera so pošiljatelji menili, da odhajajo v prave roke, prisilili, da so pisali spomenice s podatki tudi o jugoslovanskem konzulatu in torej o jugoslovanski vladi. Prav to pa je bil očitno namen preiskave iz česar sledi, da sta bila »zanesljiva« stražarja podtaknjena.

V začetku so navajali potrebno vsoto v višini 125 000 lir. Če je bilo mišljeno 10 000 lir na osebo, je bil torej predviden beg dvanajstih jetnikov. Pozneje

⁷⁰ ASME, Jug. 1931, b. 10.

so očitno načrtovali beg petnajstih, ko so prosili za 75 000 lir, kar je bila polovica potrebne vsote. Število »bežečih« se je torej od junija do 14. avgusta povečalo. Kateri so bili predvideni poleg tistih, ki so omenjeni v prvem pismu? Ali so predvideni vedeli da načrt, in če so, zakaj ga nihče ne omenja v svojih spominih?

Pisma pričajo o velikem idealizmu jetnikov, navzlic grozljivim preizkušnjam in razočaranjem, in o neomajni veri v Jugoslavijo. Pričajo o medsebojni solidarnosti, saj načrtovalca rešujeta kar petnajst sojetnikov, čeprav bi v primeru bega lažje uspela sama. Jugoslaviji ponujajo še naprej svoje usluge in življenja, ki bi jih »žrtvovali na boljši in manj sramoten način«, kot je svinec v hrbet, ne da bi od nje zahtevali kaj več kot »posojilo«. Z vero v Jugoslavijo so poznejši obsojenci na smrt šli tudi na strelišče, z vzkliki »živela Jugoslavija«. Dobili so »svinec v hrbet« ne da bi uradna Jugoslavija mignila s prstom.

Milica Kacin-Wohinz:

ZUR GESCHICHTE DES ANTIFASCHISTISCHEN WIDERSTANDES IM
KÜSTENGEBIET

Zusammenfassung

Zwei Abschnitte aus einer umfangreicheren Arbeit über den Widerstand der slovenischen und kroatischen Minderheit im faschistischen Italien bilden die Grundlage für den hier veröffentlichten Artikel. Er behandelt die Gründung einer illegalen national-revolutionären Organisation und deren Aufdeckung.

Eine Gruppe führender Funktionäre bereits aufgelöster slovenischer Jugend- und Kulturorganisationen gründete 1927 eine illegale revolutionäre Organisation, für die sich in den folgenden Jahren die Bezeichnung TIGR (steht für Trst, Istra, Gorica, Reka) durchsetzte. Gewissermaßen stand diese neue Gruppe in Kontinuität zu den ersten illegalen organisatorischen Ansätzen der Jahre 1924—1926. Entgegen den Beschlüssen von Nanos (September 1927), die eine einheitliche Organisation für ganz Julisch-Venetien, mit Sitz in Gorica/Görz, postulierten, gründete eine Gruppe des Triestiner Jugendverbandes einen autonomen Zweig mit der Bezeichnung »Borba«, nach der gleichnamigen ersten illegalen Zeitschrift. Die Autorin weist nach, daß die beiden Gruppen getrennt operierten; die Gruppe in Gorica war in erster Linie propagandistisch (mit Hilfe von gedrucktem Material) tätig, die triestiner Gruppe spezialisierte sich auf Sabotage, unter anderem verübten sie Brandanschläge. Absichten, Ziele, Programm, Organisationsstrukturen und zum Teil auch Arbeitsmethoden waren aber beiden Gruppen gemeinsam: Kampf gegen den Faschismus mit allen Mitteln, für die Erhaltung der nationalen Individualität der Minderheit und letztlich ihre Befreiung.

Im zweiten Teil behandelt die Autorin die Festnahme der Mitglieder dieser illegalen Organisation, d. h. die Zeit vom November 1929 bis Ende 1930, und die Zeit der Untersuchungshaft. Von den 87 Personen, die sich von dem Sondergericht zum Schutze des Staates zu verantworten hatten, waren 27 flüchtig. Die Gesamtzahl aller Verhafteten und Flüchtigen ist nicht bekannt. Die Untersuchung wurde von der Militärpolizei unter dem Aspekt der Spionage eröffnet. Bald aber trat der politische Charakter der Organisation zutage und führte zu scharfen Antagonismen zwischen der Militär-, und der Zivilpolizei, bis hin in die Spitzen der Ministerien. Aufgrund materieller Beweise und aufgrund unter Folter und List erpresster Geständnisse gelang der polizeilichen Untersuchung die Aufdeckung der gesamten Gruppe und

auch die Beweisführung über die Schuld der einzelnen Mitglieder. F. Marusic und A. Valencic planten, von der Todesstrafe bedroht, den Ausbruch von 12 bis 15 der am meisten belasteten Angeklagten aus dem Untersuchungsgefängnis in Rom. Die Flucht sollte unter Mithilfe zweier Bewacher organisiert werden; diese aber waren offensichtlich Informanten der Anklagebehörde. Die Inhaftierten wandten sich über die beiden Bewacher hoffnungsvoll an die jugoslawischen Diplomanten in Italien mit der Bitte nach Geld für die Flucht. Dies zeugt von idealistischen Vertauen der Inhaftierten in Jugoslavien, es beweist aber auch, daß es zwischen der illegalen Widerstandsgruppe und dem jugoslawischen Konsulat in Triest Verbindungen gab.

Die abgefangene Korrespondenz zwischen den Inhaftierten und dem jugoslawischen Konsulat in Triest wurde von der gerichtlichen Untersuchung aus dem Belastungsmaterial herausgenommen; es diente lediglich als Erpressungsmaterial der jugoslawischen Regierung gegenüber.